

УДК 349.6

Леся Решетник,

кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри трудового, господарського та екологічного права
юридичного факультету Волинського національного університету
імені Лесі Українки

ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ЩОДО ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ПРАВА ГРОМАДЯН НА ЕКОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ*

У статті досліджуються теоретичні питання поділу шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян. Запропоновано здійснити поділ шкоди на: майнову і моральну; пряму і непряму; реальну шкоду і неотримані прибутки; екогенну та антропогенну шкоду.

Ключові слова: екологічні права громадян, майнова шкода, моральна шкода, реальна шкода, неотримані прибутки, екогенна шкода, антропогенна шкода.

Екологічні права людини є невід'ємним елементом правового статусу особи. Особлива важливість і місце цих прав зумовлюється їх безпосереднім зв'язком із основними природними правами людини: правом на життя та правом на здоров'я.

Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є чи не найважливішим засобом захисту цих прав і саме тому набуває особливої актуальності питання щодо з'ясування видів та змісту такої шкоди.

Науковці зазначають, що шкода, яка заподіяна майну, життю та здоров'ю людини порушенням її екологічних прав, має ґрунтуватися на принципі її повного відшкодування. Деякі автори зазначають, що цей принцип розуміється і може дотримуватись тільки в частині шкоди, яка піддається грошовій оцінці [1]. Особливим видом шкоди є шкода, яка заподіюється здоров'ю особи (антропогенна шкода). Варто наголосити, що антропогенна шкода в свою чергу поділяється на майнову (витрати на лікування, харчування, протезування) та немайнову (пов'язану з моральними втратами — втрата можливості мати дітей, ризик народження дітей з вродженою патологією).

Таким чином, особливі складнощі у визначенні її розміру і, відповідно, можливості відшкодування, викликає саме немайнова (генетична, фізіологічна та моральна) шкода.

Втрата життя, здоров'я людини, зміни в її генетичному коді і можливі наслідки для майбутніх поколінь важко піддаються грошовій оцінці. Саме з цих причин це питання потребує особливої уваги фахівців різних галузей знань, і юристів у першу чергу. Вже давно назріла потреба створення методики визначення такої шкоди.

Відомо, що сприйняття та чутливість, поняття комфорту середовища існування різні у людей залежно від соціального становища, рівня культури, статі, раси, віку та інших ознак. В ідеалі потрібно було б враховувати всі ці ознаки та особливості при визначенні впливу на людину стану довкілля, але з огляду на стан чинного законодавства та інших вагомих причин (стан наукових досліджень, економічний стан держави) поки що це неможливо. Тому всі показники, що встановлені для характеристики безпечності довкілля, розраховані на середньостатистичну людину.

Ще однією обставиною, яка суттєво

* Рекомендовано до друку кафедрою трудового, господарського та екологічного права юридичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки.

впливає на визначення розміру антропогенної шкоди, на думку деяких вчених, є її латентний характер, коли можна з великим ступенем імовірності припустити наявність накопичення такої шкоди, проте через невираженість прояву неможливо визначити її ступінь [2]. Віддаленість наслідків такої шкоди в часі та просторі породжує проблему щодо визначення її розміру, зокрема шкоди немайнового характеру.

Очевидно при розробці методики, яка б дала можливість вирахувати екогенну шкоду, заподіяну життю і здоров'ю людини, потрібно виходити із тих самих положень, що й при встановленні нормативів екологічної безпеки довкілля, тобто неможливість враховувати індивідуальні особливості конкретної людини змушує виходити із середньостатистичних даних. Такі дані мають бути достатньо об'єктивними. Досягти цього можна, залучивши фахівців різних галузей медицини та інших наук, з метою прогнозування (передбачення) наслідків впливу найрізноманітніших факторів довкілля на життя та здоров'я людини, на життя та здоров'я майбутніх поколінь. Результати таких досліджень можуть бути основою для розробки відповідної методики щодо визначення антропогенної шкоди, зокрема тієї, яка має немайновий характер (втрачені професійні можливості, генетичні розлади, зміна способу життя). На наш погляд, варто взяти до уваги позицію окремих науковців щодо системи розрахунку такої шкоди. Зокрема М. Васильєва пропонує впровадити компенсацію втрат, пов'язаних з втратою професійних можливостей, зміною способу життя, з моральними травмами тощо, а також за психологічні навантаження, генетичні розлади у вигляді виплати паушальної суми (паушальне відшкодування — це деяка фіксована неподільна сума, що покриває понесені втрати, передусім немайнові) [3].

Враховуючи те, що перевищення нормативів екологічної безпеки, якщо не викликає одразу певних негативних змін у здоров'ї людини, то реально створює загрозу таких змін і, безумовно, залежить від ступеня порушення екологічних нормативів, тому розмір паушальної суми, передусім, повинен залежати від розміру забруднення довкілля, продуктів харчування, предметів побуту. Оскільки, як

уже зазначалось вище, кожна людина по-різному реагує на зміни в стані довкілля залежно від віку, умов проживання (територіальні та кліматичні особливості), то ці показники теж можуть бути використані як певні коефіцієнти при визначенні суми компенсації.

Не менш важливим є виділення інших видів шкоди (виділення за іншими критеріями), що заподіюється порушенням екологічних прав громадян, оскільки ці положення мають не тільки наукове, а й практичне значення.

Найпоширеніший поділ, який застосовується для диференціації шкоди за сферою, де вона проявляється, є поділ шкоди на майнову та моральну. Як підкреслюється в літературі, неправомірна діяльність може посягати на майнові чи особисті блага, проте характер шкоди визначається не за безпосереднім об'єктом посягання, а залежно від того, якою мірою результат посягання відобразився на майновій чи моральній сфері потерпілого [4]. Таке твердження не викликає жодних заперечень, погоджуючись з ним, можна зробити висновок, що при порушенні екологічних прав громадян, незалежно від об'єкта посягання (майно, життя, здоров'я людини) може заподіюватися як майнова, так і моральна шкода.

Аналіз наукових джерел, в яких досліджувались питання структури та обсягу шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, дає підстави говорити про те, що питанню відшкодування моральної шкоди в науці екологічного права приділено недостатньо уваги, і воно досліджувалось фрагментарно. У більшості джерел моральна шкода розглядалась як елемент екологічної шкоди [5]. З таким твердженням можна погодитись лише частково. Моральна шкода, безперечно, має місце тоді, коли заподіюється шкода життю та здоров'ю людини. У цьому випадку вона є похідною від шкоди антропогенної. На нашу думку, таке розуміння природи моральної шкоди значно звужує як зміст цієї правової категорії, так і сферу її виникнення. Вважаємо, що її доцільно розглядати як самостійний елемент у структурі шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, за запропонованим критерієм (за сферою, де вона виникає). Оскільки моральна шкода виникає

в духовній сфері людини і проявляється у фізичних та душевних стражданнях, що викликані порушенням тих чи інших суб'єктивних прав громадян, на нашу думку, вона є інтегрованою категорією, оскільки виникає внаслідок порушення як майнових, так і особистих прав (право на життя, здоров'я).

Не менш поширеним є поділ шкоди на пряму дійсну шкоду та неотримані прибутки. В ст. 22 Цивільного кодексу України йдеться про поділ не шкоди, а безпосередньо збитків — на реальні збитки та упущену вигоду.

Потрібно зауважити, що довгий час у радянській цивілістиці точилися дискусії щодо прийнятності такого виду шкоди, як неотримані прибутки. В радянські часи цей вид шкоди оцінювався деякими науковцями як «типовий буржуазний інститут» [6]. Нині такий поділ збитків ніким не заперечується.

Щодо екологічних правовідносин, що виникають із заподіяння шкоди, то теж робились спроби визначити її структуру за вказаним критерієм [7; 8; 9]. Аналізуючи результати цих досліджень та чинне законодавство, можна визначити такі негативні наслідки майнового характеру, які може нести особа у випадку порушення її екологічних прав (прямі (реальні) збитки): вартість знищеного майна, урожаю, витрати на відновлення стану природного об'єкта чи майна, що є власністю особи, кошти на лікування, відновлення здоров'я, кошти на поховання, якщо смерть настала через негативний стан довкілля, витрати на придбання продуктів харчування чи предметів побуту, які не відповідають вимогам екологічної безпеки, кошти на лікування домашніх тварин, що постраждали внаслідок негативного стану довкілля, кошти на переїзд до іншої місцевості, витрати на перенавчання.

Неотримані прибутки (упущена вигода) — це ті матеріальні надбання, які б отримав громадянин, якби його екологічні права не були порушені. До них можна віднести: вартість урожаю, що недоотриманий через забруднення довкілля, неотримані прибутки внаслідок додаткових витрат господарства (наприклад, забруднення земельної ділянки, де випасається худоба, чи водного об'єкта змушує особу користуватися іншими природними об'єктами, що знаходяться

в іншому, менш зручному місці і призводить до додаткових витрат, внаслідок чого зменшує можливі прибутки, які б мала особа без цих умов, що склалися); втрачені професійні можливості; вимушена зміна способу життя.

Така диференціація майнової шкоди, заподіяної особі у випадку порушення її екологічних прав, є досить умовною, оскільки екологічне законодавство не містить відповідних положень щодо її структури. З цієї причини основоположні засади визначення шкоди, заподіяної життю та здоров'ю, містяться в цивільному та трудовому праві і лише окремі положення — в деяких нормативних актах екологічного законодавства. Потрібно зазначити, що при заподіянні шкоди порушенням екологічного законодавства основна частка в обсязі збитків належить неотриманим прибуткам, і тому існує проблема в їх об'єктивному і повному визначенні.

Крім зазначених видів шкоди, в науковій літературі можна зустріти поділ на пряму та непряму шкоду. Такий поділ можна і доцільно, в окремих випадках, застосовувати для диференціації шкоди (збитків), заподіяної громадянам порушенням їх екологічних прав.

Основою цього поділу є характер причинного зв'язку між дією чи подією і результатом у вигляді заподіяння шкоди, що став її наслідком. При цьому прямі збитки є передбачуваними і безпосередніми, а непрямі — непередбачуваними і випадковими.

Проблема диференціації збитків на прямі і непрямі давно досліджується в науці цивільного права, проте вона не втратила актуальності, зокрема для наукових досліджень у галузі екологічного права. Прямими визнаються збитки, що перебувають в необхідному причинному зв'язку з протиправним діянням (дією чи бездіяльністю); діяння є в цьому випадку суттєвою щодо даних збитків причиною, без якої вони б не настали.

Непрямими визнаються збитки, що знаходяться з протиправним діянням у випадковому зв'язку і в той самий час необхідному зв'язку з якоюсь іншою обставиною, що породила ці збитки [10].

Факт відшкодування непрямих збитків науковці пов'язують із наявністю вини особи, діяння якої знаходяться в необхідному причинному зв'язку зі шкодою,

що виникла внаслідок цих діянь, причому умисел заподіювача стосується і привхідних сил, які можуть мати місце і бути випадковою причиною, внаслідок виникнення якої заподіюється шкода (тобто особа передбачає або може передбачити негативні наслідки таких привхідних причин). Недаремно ще російські (дореволюційні) науковці при умислі правопорушника допускали можливість відшкодування непрямих збитків.

Теоретичне і практичне значення поділу збитків на прямі і непрямі визнається багатьма науковцями.

Для покладення на особу відповідальності відшкодувати непрямі збитки необхідно встановити, що вони виникають внаслідок зумисно створених або свідомо допущених привхідних причин.

Вважаємо, що вести мову про прямі та непрямі збитки доцільно стосовно диференціації шкоди, заподіяної довкіллю, і, відповідно, через нього — громадянам. В екологічному праві у свій час була висловлена думка про існування причинного зв'язку між дією і результатом (шкодою), що обтяжена так званими «привхідними силами природи» [11]. У випадку, коли шкода довкіллю, життю та здоров'ю людини заподіюється не лише конкретними діями особи, а й певним стихійним лихом одночасно, питання прямих і непрямих збитків потребує з'ясування та має практичне значення.

У зазначеній ситуації стихійне лихо і дії суб'єкта не розглядаються автономно, вони є певною єдністю щодо тих результатів, які виникають внаслідок поєднання цих обставин. Інколи стихійне лихо і його шкідливі наслідки більшою чи меншою мірою зумовлені недоліками експлуатації певного об'єкта природного середовища чи іншого об'єкта (наприклад підприємства, що є ДПЕН, очисних споруд). Тобто, якби таких недоліків у експлуатації не було, то і стихійне лихо не мало б таких негативних наслідків (руйнування споруд, підтоплення земель). У такому випадку є підстави стверджувати, що прямі і непрямі збитки будуть відшкодовуватись особою, що припустилася порушення умов використання того чи іншого об'єкта. За таких умов відшкодування шкоди буде заходом юридичної відповідальності.

Як зазначає С. Кравченко, відповідальність особи за виникнення шкідли-

вих наслідків обґрунтована не в усіх випадках (так, як це має місце при прямому причинному зв'язку), а лише тоді, коли на цю особу було покладено обов'язок запобігти їх настанню (наприклад, обов'язок запобігти шкідливому впливу вод, в належному стані підтримувати очисні споруди, дамби, відстійники).

Вважаємо, що диференціація збитків на прямі та непрямі за зазначених умов, дасть можливість: по-перше, якнайповніше визначити обсяг шкоди; по-друге, встановити коло суб'єктів, на яких буде покладено обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду; по-третє, зробити можливим визначення розміру збитків, які будуть відшкодовуватись кожним із суб'єктів за наявності необхідних умов (протиправності, вини, причинного зв'язку, тобто в порядку юридичної відповідальності) чи в силу положень закону, який зобов'язує певного суб'єкта відшкодувати шкоду (наприклад держава як суб'єкт позитивної відповідальності).

У тих випадках, коли йдеться про абсолютні екологічні права, зокрема право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, шкода буде відшкодовуватись завжди: і у випадку, коли причиною такої шкоди є правопорушення, і тоді, коли її причиною буде стихійне лихо, ядерний інцидент, аварія на об'єкті підвищеної екологічної небезпеки. Проблемою є те, хто буде відшкодувати таку шкоду і в якому обсязі. Саме з цих міркувань питання про непрямі збитки, умови та порядок їх відшкодування є актуальними.

Отже, непрямі збитки в структурі збитків, заподіяних порушенням екологічних прав громадян, мають місце тоді, коли із можливості шкідливий результат перетворюється на реальність під дією нових незалежних сил, які не піддаються контролю з боку людини, і якщо при цьому шкідливий результат дії привхідних сил охоплюється умислом особи, що вчиняє певні діяння, то така особа буде суб'єктом відшкодування прямих та непрямих збитків у порядку майнової юридичної відповідальності; відшкодування усіх непрямих збитків покладатиметься на особу, якщо шкідливий вплив привхідних сил певною мірою обумовлений недоліками експлуатації природного об'єкта чи будь-якого іншого об'єкта, або коли на цю особу покладений обов'язок попередити їх настання.

За відсутності зазначених умов пряма та непряма шкода, заподіяна стихійним лихом чи іншими подіями, що призвели до порушення вимог екологічної безпеки довкілля, відшкодовується в порядку позитивної відповідальності державою.

Конкретизувати структуру прямих і непрямих збитків в загальному вигляді неможливо, тому що не лише пряма

дійсна шкода, а й неотримані прибутки можуть бути як прямими, так і непрямыми за перерахованих вище умов. Непрямі збитки можуть бути настільки ж реальними, як і прямі.

Отже, наявність і обсяг прямих і непрямих збитків визначається в кожному конкретному випадку з урахуванням причинного зв'язку між діями і результатом та виною особи.

ПРИМІТКИ

1. Петров В. В. Экологическое право России : учеб. для юрид. вузов. — М. : БЕК, 1995. — С. 355.
2. Кобецька Н. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю громадян через негативний вплив на довкілля / Н. Кобецька // Матер. регіональної наук.-практ. конф. «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». — Л., 2001. — С. 142—144.
3. Там само. — С. 143—144.
4. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : учеб. пособ. / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. — С. 60—62.
5. Петров В. В. Знач. праця. — С. 336.
6. Васькин В. В. Гражданско-правовая ответственность / В. В. Васькин, Н. И. Овчинников, Л. Н. Рогович. — Владивосток : Изд-во ДГУ, 1988. — С. 114.
7. Басай В. Д. Відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. Д. Басай. — Л., 1996. — С. 11—12.
8. Кравченко С. Н. Материальная ответственность в системе охраны природы / С. Н. Кравченко. — К. : Вища школа, 1981. — С. 25.
9. Колбасов О. С. Возмещение вреда, причиненного неправомерным использованием природных объектов / О. С. Колбасов. — М. : Госюриздат, 1963. — С. 107.
10. Матвеев Г. К. О прямых и косвенных убытках / Г. К. Матвеев // Правоведение. — 1963. — № 2. — С. 56—58.
11. Васькин В. В. Гражданско-правовая ответственность / В. В. Васькин, Н. И. Овчинников, Л. Н. Рогович. — Владивосток : Изд-во ДГУ, 1988. — С. 46.

Решетник Леся. Некоторые теоретические вопросы относительно дифференциации вреда, причиненного нарушением права граждан на экологическую безопасность.

В статье исследуются теоретические вопросы дифференциации вреда, причиненного нарушением экологических прав граждан. Предлагается разделение вреда на: материальный и моральный; прямой и косвенный; реальный вред и неполученную прибыль; экогенный и антропогенный вред.

Ключевые слова: экологические права граждан, материальный вред, моральный вред, реальный вред, неполученная прибыль, экогенный вред, антропогенный вред.

Reshetnyk Lesia. Some theoretical points of differential damage caused by violation of law and ecological safety.

The article deals with investigation of theory and point of damage division caused by violation of citizens' ecological rights. It was suggested the damage division: property and moral; direct and indirect; real damage and missed profit; ecogenic and anthropogenic damage.

Key words: citizens' ecological rights, property damage, moral damage, direct damage, indirect damage, real damage and missed profit, ecogenic damage, anthropogenic damage.